

سیر تحوّل روشنایی در بارگاه رضوی از عصر صفوی تا دوره معاصر

مطالعه موردی، ضریح مطهر

سعیده جلالیان^۱

چکیده

از دیرباز تاکنون، تأمین نور و روشنایی در بارگاه امام رضا علیه السلام، یکی از موضوعات مورد توجه متولیان امر بوده است. هدف اصلی این پژوهش، بررسی تحولات روشنایی در پُرازدحام‌ترین مکان این بارگاه، یعنی ضریح مطهر است که بیشتر با بهره‌گیری از منابع دست اول آرشیوی انجام شده است. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، سعی شده است شناخت دقیق و کاملی از وضعیت روشنایی ضریح مطهر در بازه زمانی عصر صفوی تا دوره معاصر به دست آید. مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که در هشت وقف‌نامه، همه یا بخشی از درآمدهای موقوفات به تأمین روشنایی ضریح اختصاص یافته است. انواع شرفه، شمعدان، لاله، مردنگی، قندیل، کچکولی، چلچراغ و لوستر، مهم‌ترین وسایل روشن‌کننده ضریح رضوی، در این دوران بوده است. در فاصله عصر صفوی تا دوره قاجار انواع شمع و موم، تنها مواد سوختی برای وسایل روشنایی ضریح بوده است؛ اما از دوره پهلوی اول، چراغ‌های الکتریکی و انرژی برق، جایگزین این ابزار سوخت‌های قدیمی می‌شود. همچنین اصلی‌ترین منابع تأمین روشنایی در ضریح مطهر، وقف و نذر بوده است که از سوی قشرهای مختلف جامعه به آن، توجه نشان داده شده است.

کلیدواژه‌ها: ضریح امام رضا علیه السلام، روشنایی، سوخت، ابزار و وسایل، موقوفات.

۱. کارشناس ارشد تاریخ و کارشناس پژوهش سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس

مقدمه

نوع معماری در حرم های ائمه اطهار علیهم السلام به گونه ای است که عموماً امکان بهره گیری از نور طبیعی برای روشنایی فضای داخلی اندک است، به طوری که در ساعات روز نیز لازم است از انواع وسایل، برای تأمین روشنایی این مکان ها بهره گرفته شود. این امر در محل قرار گرفتن ضریح ها از اهمیت بیشتری برخوردار می شود؛ زیرا اولاً در بالای ضریح، گنبد قرار گرفته است که مانعی در تابش نور طبیعی به داخل است، ثانیاً مکان قرار گرفتن ضریح، نوعاً فاصله قابل توجهی با فضای بیرونی دارد و در اطراف آن ها امکان تعبیه پنجره و بهره گرفتن از نور طبیعی، وجود ندارد. از سوی دیگر، ضریح کانون زیارت در قوبر پیشوایان دین به شمار می آید و زائران بیشترین تجمع و ازدحام را در این محل دارند. همه این مسائل سبب شده از دیرباز روشنایی ضریح و فضای اطراف آن، در صدر توجه واقفان و متولیان عتبات مقدسه به خصوص واقفان و دست اندرکاران اداره بارگاه مطهر امام رضا علیه السلام باشد.

بررسی ها نشان می دهد، تاکنون پژوهشی که به طور خاص، به پیشینه و چگونگی روشنایی ضریح پرداخته باشد، صورت نگرفته است. تنها مطالعه مرتبط، مقاله «معرفی مجموعه اسناد روشنایی حرم مطهر و اماکن وابسته در دوره قاجار» است که در آن طی پرداختن به موضوع روشنایی در بارگاه رضوی، به وضعیت روشنایی ضریح در عصر قاجار اشاره ای کوتاه شده است (سوزنجی، ۱۳۸۱: ۱۰۱-۱۹۲). بر این اساس، هدف این پژوهش بررسی پیشینه و سیر تحول روشنایی ضریح رضوی و فضای اطراف آن و شناخت انواع وسایل و ابزار روشنایی آن است. در این نوشتار با تکیه بر اسناد و منابع آرشیوی که تاکنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است، تلاش شده به شیوه توصیفی-تحلیلی، تصویری روشن از پیشینه روشنایی ضریح در بازه زمانی عصر صفوی تا دوره معاصر ارائه و در آن به موضوعاتی چون انواع مواد سوختی و محل تأمین آن ها، انواع وسایل و ابزار روشنایی، جایگاه های روشنایی در ضریح، دستورالعمل های خاص روشنایی ضریح و معرفی

وقف نامه های مرتبط و واقفان آن ها پرداخته شود.

پیشینه روشنائی در حرم رضوی

از پیشینه روشنائی در حرم رضوی اخبار دقیق و موثقی در اختیار نیست. اولین خبر در این زمینه، مطالب مندرج در کتاب *كشف الغمة فی معرفة الاثمه* (نگاشته شده در قرن هفتم هجری) است. برخی نویسندگان متأخر به این اثر یا کتاب هایی که از روی آن به رشته تحریر در آمده، استناد جسته^۱ و ماجرای مسافری را نقل کرده اند که شبانه وارد حرم شد و از خادمه حرم، طلب چراغ نمود (اربلی، ۱۳۸۱ق: ۹۱/۳) و به دنبال آن چنین استنباط کرده اند که در عهد سامانی (قرن چهارم هجری)، درون حرم، فاقد چراغ و وسیله روشنائی بوده و به همین دلیل مسافرا از خادمه، طلب چراغ کرده است. اما بررسی دقیق مطالب این کتاب و مقایسه آن با منابع پیشتر، نشان می دهد؛ بخشی از مطالب کتاب *كشف الغمة* در خصوص روشنائی حرم، نظرات و اضافاتی است که اربلی، خود مطرح کرده و در منبع اولیه، یعنی *عیون اخبار الرضا* (نگاشته شده در قرن چهارم هجری) مطلب به این گونه که مرتبط با روشنائی حرم باشد، بیان نشده است. بنابراین در بیان پیشینه روشنائی در بارگاه رضوی به اخبار نقل شده از این کتاب، چندان نمی توان تکیه کرد.

در قرن هشتم هجری که این بطوطه از مشهد دیدن می کند، از قندیل های نقره ای نام می برد که از سقف مقبره امام رضا علیه السلام، آویزان بوده است (ابن بطوطه، ۱۳۶۱: ۱/۴۴۱). پس از آن در قرن نهم هجری، شاهرخ تیموری (۸۰۷-۸۵۰ ق) که بارها علاقه خود به اهل بیت، سادات، بزرگان دین و مقابریان ها را به نمایش گذاشته بود (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۶۹۲/۴؛ ناصری داوودی، ۱۳۷۸: ۱۲۹)، در اوایل شعبان سال ۸۲۰ ق، قندیلی را که از سه هزار مثقال طلا ساخته شده بود بر سبیل نذر به حرم رضوی اهدا می کند که از سقف گنبد

۱. از جمله این آثار می توان به کتاب *تاریخ آستان قدس*، اثر علی مؤتمن اشاره کرد.

آویخته شود (خواند میر، ۱۳۳۳: ۳/۶۰۲-۶۰۳). در سال ۱۰۱۰ق، شاه عباس صفوی، پیاده از اصفهان به مشهد می‌آید؛ از جمله اقدامات عمرانی او در حرم آن است که دستور می‌دهد در گنبد مطهر دو روزنه بگشایند، زیرا در اثر سوختن شمع‌ها و پیه سوزها، دود بسیاری داخل حرم و قبه را فرا گرفته بود (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۲۱۸). این مطالب، گویای آن است که حرم رضوی در قرن هشتم هجری، وسایل روشنایی متعدد و قابل ملاحظه‌ای داشته است. از آنجا که این وسایل نمی‌توانسته به یک باره و تنها از این برهه در حرم به کار گرفته شده باشد، محتمل است پیش از آن نیز بارگاه رضوی، دارای وسایلی به همین سبک و سیاق و یا در اشکال ساده‌تر بوده و به تدریج برکمیت و کیفیت آن‌ها افزوده شده است. براین اساس، به نظر می‌رسد که پیشینه روشنایی و بهره‌گیری از وسایل مختلف در حرم رضوی، سابقه‌ای فراتر از قرن هشتم هجری داشته باشد.

روشنایی ضریح در دوره صفویه

در کتاب *مطلع الشمس*، به نقل از کاتب چلبی در کتاب *جهان‌نما* آمده است که «در عهد سلاطین صفویه آن حرم و روضه محترم چندان به تزیینات آراسته آمد که پراز قنادیل و شمعدان‌های طلا و نقره گردید» (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۱/۳۰۰-۳۰۱). افزون بر این وصف که ترسیم وضعیت کلی نورآرایی حرم مطهر است، اسنادی از این دوران وجود دارد که بازگوکننده نوع سوخت، وسایل روشنایی و صاحب منصبان در امر روشنایی حرم است. در اسنادی از این دوره، مربوط به سال‌های ۱۱۲۳ و ۱۱۲۴ق، توضیح کوتاهی در خصوص تهیه شمع برای چهار شرفه^۱ ضریح ارائه شده است. اسناد، توصیفی از خود شرفه و چگونگی آن ارائه نمی‌دهند و تنها در مورد نوع شمع‌های موجود در آن و اینکه شمع‌ها ابتدا از نوع کافوری

۱. واژه شرفه به کنگره عمارت و مثلث و مربع‌هایی که نزدیک هم در بالای قصر یا دیوار شهر وجود دارد، اطلاق می‌شود. رک: لغت نامه دهخدا، ذیل واژه شرفه.

بوده و سپس به شمع زرد تغییر یافته است، توضیح می‌دهند (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ش ۳۴۵۳۳: ۱۵؛ سند ش ۳۴۶۴۶: ۴۸). در سال ۱۱۲۸ق، دوباره به همین موضوع پرداخته شده و این بار از تعویض شمع‌ها و به‌کارگیری مجدد شمع‌های کافوری خبر داده شده است.^۱ پیش از دوره افشاریه در اوپسین سال‌های حکومت شاه عباس سوم (حدود سال ۱۱۴۶ق)، شمع‌های خوشبوی کافوری، دوباره کنار گذاشته و از شمع‌های مومی، برای روشنایی شُرفه‌های ضریح استفاده می‌شود (سند ش ۳۵۳۶۶: ۶). اسناد به صراحت دلایل این تغییر را بیان نمی‌کنند، ولی ممکن است تغییر و تحوّل در وضعیت اقتصادی و منابع مالی آستان قدس رضوی، دلیل کنار گذاشتن شمع‌های مرغوب و خوشبوی کافوری و استفاده از شمع‌های ارزان قیمت بوده باشد.

از دوره صفویه، دو وقف‌نامه برجای مانده که در آن‌ها بخشی از مصارف موقوفات، به روشنایی ضریح اختصاص یافته است:

۱- وقف‌نامه مرتضی قلی بیگ: در این وقف‌نامه که مربوط به سال ۱۰۸۲ق و شخص حاجی مرتضی قلی بیگ، خادم و غلام خاصه شریفه است، وی از مجموعه کل یازده باب دکان واقع در بازارچه راه میدان، متصل به خیابان پایین پای مبارک، بخشی را به روشنایی ضریح اختصاص داده و در وقف‌نامه خود تأکید کرده است: «...در لیالی متبرکه جمعه و عید و قدر و اول رجب و نصف شعبان و عاشورا که ابواب آن آستان ملائک پاسبان باز است هر شب نه عدد شمع مومی دو استاری بعد از سوختن قدر مقرر شمع راتبه^۲ ذوی الاحترام، شش عدد را در شُرفه‌های مشرفه ضریح مبارک و یک عدد را در

۱. فحوای سند نشان می‌دهد که این دو نوع شمع (زرد و کافوری) از نظر مقدار، نود و یک من و ۱۰ استار با

هم تفاوت داشته‌اند. رک: سند ش ۳۴۳۹۷: ۱۰.

۲. راتبه: به معنی ثابت و به یک جا استاده و قرار گرفته، مشتق از توب بضمّ تین به معنای ثابت و ساکن

شدن. رک: لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه راتبه.

شمعدان صفة بالای سرمبارک و یکی را در شمعدان پس پشت مبارک و دیگری را در شرفه شریفه در طلا نصب نمایند» (مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی، دفتر کل موقوفات، وقف نامه ش ۱۶۵).

نکته مهم در این وقف نامه، اشاره به شب هایی است که در آن ها، درهای حرم مطهر به روی زائران باز بوده است. ظاهراً در این دوره، در طول سال و در برخی اوقات خاص، مثل شب های جمعه، شب های عید، شب های قدر، شب اول ماه رجب، شب نیمه شعبان و شب عاشورا، درهای حرم مطهر بسته نشده و به صورت شبانه روزی باز بوده است^۱ و روشنایی آن با سوختن تعدادی شمع، تأمین می شده است؛ موضوعی که شاید در دوره های گذشته، معمول نبوده است.

۲- وقف نامه شاه سلطان حسین صفوی: موقوفه دوم، متعلق به شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق) است. او در سال ۱۱۱۹ق در طی وقف نامه ای از مجموع شش دانگ مزرعه قاچودر و شش دانگ مزرعه قراول گاه و قنات عشرت آباد و هشت جریب زمین و قنات ابراهیم آباد و حاجی آباد و دو طاحونه^۲ و مزرعه سرآسیا، بخشی را به روشنایی چهار عدد شمعدان نقره در چهار گوشه ضریح حضرت رضا علیه السلام اختصاص داده است.^۳

۱. بر این نکته در برخی آثار این دوره نیز تأکید شده است؛ آنجا که از حضور شاه عباس اول صفوی در حرم رضوی چنین یاد می شود: «مجملاً در آن زمستان در مشهد مقدس معلى توقف فرموده، ماه رجب و شعبان و رمضان را که اشهر حرام و ایام و لیالی متبرکه بود، در آن روضه مقدس به اطاعت و عبادت گذرانیده، در لیالی جمعه و شب های مبعث و افتتاح و برات و لیلة القدر که افضل ایام و اشرف لیالی مشهور متبرکه است، در روضه منور مطهر احیا داشته از اول شام تا طلوع آفتاب به خدمت خادمی و سرشموع گرفتن پرداخته، دقیقه [ای] از دقائق خدمتکاری فرو گذاشت نمی کرد». رک: ترکمان/۲: ۶۱۲.

۲. طاحونه: آسیا. رک: لغت نامه دهخدا، ذیل واژه طاحونه.

۳. عبد الحمید مولوی در مورد این وقف نامه آورده است تا سال ۱۳۱۱ش، امنای آستان قدس از وجود این

روشنائی ضریح در زمان افشاریه

از زمان تسلط افشارها برانظام امور آستان مقدس حضرت رضا علیه السلام، چهل سند باقی است که موضوع روشنائی ضریح در آن‌ها با اشاره‌های کوتاه، دنبال شده است. در این اسناد که بازه زمانی ۱۱۵۲ تا ۱۱۸۴ ق را دربرمی‌گیرد، از اختصاص شمع موم یا همان شمعی که از پاچراغ‌ها (سند ش ۳۳۹۳۷: ۳) حاصل می‌شده، برای شرفه‌ها و خالی دوره ضریح^۱ یاد شده است (سند ش ۳۲۰۹۳: ۱-۲؛ سند ش ۲۹۹۸۵: ۱؛ سند ش ۳۶۳۲۲: ۱۰). در این زمان در نحوه روشنائی ضریح، افزون بر کاربرد شمع موم به جای شمع کافوری و گذاشتن شمع در خالی گاه‌های ضریح، تغییرات دیگری چون استفاده از لاله برای روشن کردن فوق ضریح، مشاهده می‌شود. سندی از سال ۱۱۵۶ ق به مبلغی اشاره می‌کند که به ابراهیم روشنگر،^۲ برای روشننگری لاله‌های^۳ فوق ضریح داده‌اند (سند شماره ۳۶۹۷۹: ۴). این مطلب نشان می‌دهد که از این زمان، استفاده از لاله برای زیبایی و روشنائی هرچه بیشتر ضریح، متداول شده است.

در سندی مربوط به سال ۱۱۸۴ ق، به کاربرد شمع مومی با عنوان «بدرقه حرم محترم

→ موقوفه بی اطلاع بودند؛ چون در طومار علی شاه که چهل و یک سال بعد از این تاریخ در ۱۱۶۰ ق، توسط علی شاه، برادرزاده نادرشاه افشار، تنظیم شده بود، نامی از این موقوفات به صورت کامل نیامده بود و تنها اشاره‌هایی به قنات‌های ابراهیم آباد و عشرت آباد شده بود. در سال ۱۳۱۱ ش، محمدرولی اسدی، نیابت تولیت وقت آستان قدس رضوی، این وقف‌نامه را در سمنان دید و خریداری کرد و به آستان قدس تسلیم نمود. رک: مولوی، ۱۳۵۳: ۹۱/۱-۹۲.

۱. منظور از خالی دوره ضریح، محل‌های دارای فرورفتگی در بخش فوقانی ضریح است.

۲. روشنگر: صیقل دهنده و جلادهنده. آن‌که آهن را صیقلی و روشن کند. رک: *لغت‌نامه دهخدا*، ذیل واژه روشنگر.

۳. لاله: شمعدانی دارای کاسه‌ای بلور یا شیشه‌ای به شکل استوانه که جهت تحتانی آن مسدود و جهت فوقانی آن باز است و شمع را داخل آن قرار می‌دهند. رک: *فرهنگ معین*، ذیل واژه لاله.

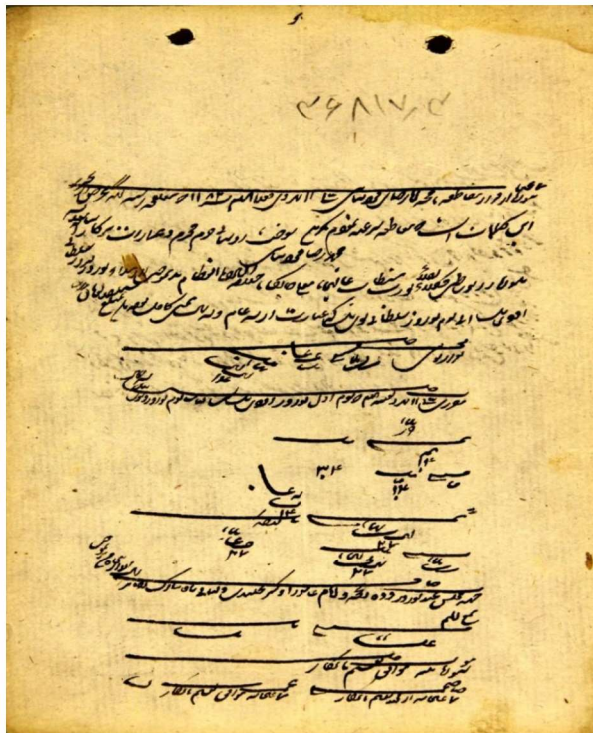
جهت دور ضریح» اشاره شده است (سند ش ۳۵۹۹۷: ۳). سند توضیح دقیق و کاملی از مفهوم بدرقه ارائه نمی‌دهد؛ اما بررسی واژه بدرقه، مشخص می‌کند که یکی از معانی این کلمه، پاسبان و نگهبان است و بدرقه ساختن، راهنما و نگهبان ساختن، معنا شده است (لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه بدرقه). از طرف دیگر در متن سند بر استفاده از شش عدد شمع مومی در شب به عنوان بدرقه، تأکید شده است. این اشاره بیان این مفهوم است که از شمع‌هایی برای ایجاد روشنایی در ضریح، آن هم در ساعات شبانگاهی، استفاده می‌کرده‌اند؛ کاری که پیش از آن در عصر صفوی، فقط در برخی اوقات خاص، انجام می‌گرفته است. البته این موضوع با صراحت بیشتری در اسناد بازمانده از عصر قاجار بیان شده و از شمع‌های بدرقه‌ای که برای روشنایی شمعدانی‌های ضریح به کار می‌رفته، خبر داده شده است؛ شمع‌هایی که در هنگام بستن درهای حرم تا صبح می‌سوخته است (سند ش ۱۸۷۹: ۱). در مجموع به نظر می‌رسد از دوره افشاریه مقرر می‌شود در همه ایام سال و در شب هنگام، داخل حرم تعدادی شمع روشن باشد تا روضه منوره در تاریکی مطلق نباشد.

دیگرموضوع در این دوره به مقاطعه^۱ دادن روشنایی حرم و عمارت‌های اطراف آن است. در سندی از سال ۱۱۸۲ق، محمدرضا فراش‌باشی از قرار یک مقاطعه‌نامه، تأمین سوخت مورد نیاز حرم و عمارات آن را به مدت سه سال کامل با مبلغ شش صد تومان، به عهده گرفته است. در یکی از شروط این مقاطعه‌نامه آمده است چنانچه موم نایاب شود، مقاطعه کار موظف است راتبه دور ضریح را موم^۲ و بقیه سوخت مورد نیاز را به میزان دو برابر مقدار شمع، پیه تهیه کند (سند ش ۳۶۸۱۷: ۳-۴). (تصویرسند ش ۱)

۱. مقاطعه: واگذار کردن انجام کاری به کسی پس از تعیین مزد و اجرت آن. رک: لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه مقاطعه.

۲. منظور همان شمع موم است.

تصویر سند ش ۱: به مقاطعه دادن تأمین سوخت حرم و ضریح مطهر به محمدرضا فراش باشی در سال

۱۱۸۲ق (ش ۳۶۸۱۷، ۳)

در عصر افشاریه نیز دو وقف نامه شکل گرفته و در آن قسمت هایی از مصارف موقوفات، به امر روشنایی حرم و ضریح مطهر اختصاص یافته است:

۱- وقف نامه یلداش بیگ: در این وقف نامه که متعلق به سال ۱۱۵۸ق است، یلداش بیگ، فرزند امام ویردی کوزه کنانی، خادم آستان قدس، تأکید کرده است از مزرعه بحرآباد واقع در بلوک جاغرق (سه زوج)، از مزرعه نصرآباد واقع در بلوک شاندیز (زوج و فردی)، از

مزرعه اسحاق آباد از محال ترشیز^۱ (دو زوج و فردی)، از مزرعه نوچاه از بلوک شاندیز (زوجی) و از مزرعه نوکان از بلوک شاندیز (دو زوج) به مصارف مختلف آستانه مقدسه از جمله «... به جهت اخراجات سوخت فتیله عنبر بالا سر مبارک و سوخت موم شمع و چراغ حرم محترم از ضریح مقدس و بالا سر مبارک و پس و پشت مبارک و دوره ضریح و حفاظ حرم محترم...» اختصاص داده شود (مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی، دفتر کل موقوفات، وقف نامه ش ۱۷).

۲- وقف نامه حاجی عبدالله: در وقف نامه دوم که متعلق به سال ۱۱۶۸ق و شخص حاجی عبدالله است، وی تمامی شش دانگ از کل یک باغ مشجر، واقع در قریه نکاح از بلوک شهر^۳ مشهور به باغ محسن تفنگ ساز، تمامی تیمچه^۴ مشهور به قیصریه، واقع در خیابان پایین پای مبارک در صحن مقدس، مشتمل بر حجره های فوقانی و تحتانی و دکان محدود به بازار قنادها و خیابان و قهوه [خانه] و باغ متعلق به تیمچه مزبور را به همراه دکان عطاری و سایر متعلقات تیمچه مذکور و نیز همگی دکان هایی را که در بازار زرگرها در درب صحن مقدس بالا خیابان بودند، به همراه دکان نخود بریزی و غیره، تمامی دو زوج عوامل ملک مزرعه پسکن از توابع شهر مشهد، تمامی یک زوج عوامل از جمله، نه زوج مزرعه مهرآباد از توابع مشهد و تمامی نوزده زوج مزرعه مشهور به هوس از بلوک سرجام از توابع شهر مشهد را بر امور مختلف آستان قدس از جمله، روشنایی ضریح مطهر وقف کرده و آورده است: «هر شب ده سیر شمع موم به

۱. ترشیز: ناحیه ای در خراسان و نزدیک نیشابور. کاشمر امروزی. رک: لغت نامه دهخدا، ذیل واژه ترشیز.
۲. اخراجات: جمع اخراج. وجه معاش. وجه گذران. آنچه از شهر یا مملکتی از مال التجاره و جزآن بیرون برند. رک: همان، ذیل واژه اخراجات.
۳. منظور از بلوک شهر، محدوده شهر مشهد است.
۴. تیمچه: کاروان سرای کوچک. سرایی دارای چند دکان که تاجران در آن داد و ستد می کنند. رک: همان، ذیل واژه تیمچه.

ترتیب ذیل، صرف روشنائی آستانه شود:

هفت سیرو نیم از ده سیر شمع مزبور را پنج شمع نموده، سه تای آن را در شرفه ای که واقف، وقف کرده، بگذارند و دوتای دیگر را در شرفه خالی ضریح در بالای سر حضرت بگذارند و دو سیرو نیم بقیه را یک شمع موم در مسجد بالا سر مبارک، روشن نمایند» (سند ش ۳۱۶۶۵: ۱).

روشنائی ضریح در زمان قاجاریه

اسناد دوره قاجار در خصوص روشنائی ضریح، پر شمارتر و متنوع تر است و از لابه لای آن ها می توان به مطالب مهمی همچون نوع سوخت و محل تأمین آن، مکان ها و انواع وسایل روشنائی، دستورالعمل های خاص روشنائی، وقف نامه های مرتبط با روشنائی ضریح، واقفان و اهدا کنندگان وسایل روشنائی، چگونگی تعمیر و تجهیز وسایل روشنائی ضریح و ورود کارخانه چراغ برق و تأثیر آن در روشنائی ضریح دست یافت که در ادامه به هریک پرداخته می شود.

نوع سوخت در روشنائی ضریح و محل تأمین آن

بررسی اسناد نشان می دهد در این زمان نوع سوخت مصرفی، برای ایجاد روشنائی در ضریح و محیط اطراف آن بیشتر شمع، آن هم در اندازه کوچک، بوده است (سند ش ۳۷۷۴۵: ۱ و ۵ و ۸؛ سند ش ۳۷۶۷۵: ۹؛ سند ش ۳۷۷۸۰: ۳۷؛ سند ش ۲۸۹۳۴: ۳۶؛ سند ش ۳۹۴۰۷: ۱). در قدیم ترین اسناد از این دوره که به سال های ۱۲۴۹ و ۱۲۵۰ ق بازمی گردد، به تهیه شمع گلدان برای سوخت بالای ضریح اشاره شده است (سند ش ۳۷۷۸۰: ۳۷؛ سند ش ۳۷۷۴۵: ۱ و ۵؛ سند ش ۳۷۶۷۵: ۹). در سال های بعد، کاربرد شمع های گچی و مومی برای قسمت های بالایی و دوره ضریح معمول می شود؛^۱ استفاده

۱. استفاده از این نوع شمع ها در فاصله سال های ۱۳۰۵ تا ۱۳۳۶ ق متداول بوده است. رک: سند ش ۹۸۵

از این نوع شمع ها، حتی پس از ظهور چراغ برق و کاربرد آن در حرم، همچنان در روشنایی ضریح متداول است (سند ش ۳۰۵۳۸: ۱، سند ش ۶۰۸: ۱۳).

تأمین سوخت مورد نیاز برای روشنایی ضریح در این دوره به روش ها و شیوه های مختلفی بوده که یکی از مهم ترین آن ها، وقف است. در این زمینه چهار وقف نامه وجود دارد که در آن ها به صراحت به نوع و چگونگی تأمین سوخت اشاره شده است که در ادامه به معرفی آن ها خواهیم پرداخت. در مواقعی نیز از واژه «برقراری» برای بیان چگونگی تأمین سوخت استفاده شده است؛ مانند «شمع مومی ضریح مطهر از بابت برقراری آقا عبدالباقی» (سند ش ۱۷۱۷: ۱۵؛ سند ش ۷۹۱: ۳؛ سند ش ۴۱۰۸۳: ۱؛ سند ش ۴۱۱۳۹: ۲). یا روشنایی چراغ های فوق ضریح از بابت برقراری شاهزاده مؤیدالدوله^۱ و افسرالدوله^۲ که به شکل غیرمستقیم به وجود موقوفاتی برای روشنایی ضریح اشاره دارد.

افزون بر وقف، در مواردی از شمع های تقدیمی که بزرگان و مقامات کشوری و دیگران به حرم مطهر اهدا کرده اند، سخن به میان آمده است. از جمله اهدای ۳۰ عدد شمع کافوری از طرف ناصرالدین شاه در سال ۱۲۶۱ق (سند ش ۴۲۸۱۹: ۱) یا تقدیم شمع هایی از طرف منتظم دفتر آستان قدس (سند ش ۴۵: ۳۳). به جز این ها، ظاهراً مردم عادی، اعم از زائر و مجاور نیز در زمان تشریف به حرم، شمع هایی را با خود به داخل حرم می آورده اند. در سندی از سال ۱۳۰۲ق آمده است: «از دست زواری، شمعی افتاده بود؛ کاغذهای بین الضریحین آتش گرفته، خدام مطلع شده، ساکت نمودند».

این مطلب نشان می دهد که مردم با شمع های نذری تا پای ضریح آمده و آن ها را در

۷؛ سند ش ۳۰۵۲۳: ۲؛ سند ش ۲۹۱۰۷: ۶؛ سند ش ۱۷۱۷: ۱۵ و سند ش ۱۰۱۳: ۶.

۱. ابوالفتح میرزا پسر سلطان مراد میرزا، معروف به مؤیدالدوله، داماد ناصرالدین شاه است که مدتی متولی آستان قدس رضوی بوده است. رک: بامداد، ۱۳۵۷: ۵۲/۱.

۲. افسرالدوله: وی دختر ناصرالدین شاه و همسر مؤیدالدوله بوده است. رک: همان جا.

محل‌های خاصی در ضریح قرار می‌داده‌اند (سند ش ۴۲۱۶۷: ۱۴).

مکان‌ها و انواع وسایل روشنایی ضریح

اشیائی که در این زمان، نور مورد نیاز برای روشنایی ضریح را تأمین می‌کردند، به دو بخش تقسیم می‌شوند. وسایلی که به نوعی روی ضریح نصب می‌شدند و اشیاء و وسایلی که از سقف قبه مبارک بر بالای ضریح، آویخته می‌گردید تا روشنی بخش ضریح و اطراف آن باشند.

وسایل روشنایی منصوب در روی ضریح

این اشیاء به پنج مورد تقسیم می‌شود: شرفه‌های دور ضریح، کچکولی دور ضریح، مردنگی، شمعدان‌های فوق ضریح و لاله‌های روی ضریح که در ادامه، دربارهٔ هریک توضیحاتی ارائه می‌شود.

۱- شرفه‌های دور ضریح: واژه شرفه، چنان که یاد شد، به کنگرهٔ عمارت و مثلث و مربع‌هایی که نزدیک هم در بالای قصر یا دیوار شهر وجود دارد، اطلاق می‌شود. اما این واژه در اسناد، دقیقاً با چنین تعریفی، معادل‌سازی نمی‌شود. اسناد دورهٔ صفوی در این مورد توضیح روشنی ارائه نمی‌دهند؛ اما در دورهٔ قاجار مطالبی وجود دارند که نشان می‌دهند شرفه، نه مکانی در بخش فوقانی ضریح که وسیله‌ای جدا و منصوب در ضریح و برای روشنایی آن بوده است (سند ش ۴۰۰۳۸: ۴). قدیم‌ترین اسناد مرتبط با روشنایی ضریح در این دوره (بین سال‌های ۱۲۴۹ تا ۱۲۵۰ق)، اشاره به شرفه‌های دور ضریح در محل بالاسرمبارک، پیش روی مبارک، پایین پا و پشت سرمبارک، دارند و اینکه در هریک از قسمت‌های یادشده، سه عدد شمع افروخته می‌شده است (سند ش ۳۷۷۴۵: ۵)؛ سند ش ۳۷۷۸۰: ۳۷). در سال ۱۲۶۳ق، از لاله‌هایی نام برده شده که در شرفه‌ها مورد استفاده بوده (سند ش ۳۸۷۶۲: ۲) و از آن‌ها با عنوان لالهٔ روسی، یاد شده است (سند ش ۱۱۴: ۳). اشارهٔ اسناد در موارد متعدد، حاکی از شکست و ریخت این لاله‌ها و تأمین جایگزین برای آن‌هاست (سند ش ۵۲۹: ۴؛ سند ش ۵۳۵: ۵۶). گاهی نیز شرفه‌ها بدون

لاله، روشن می‌شدند (سند ش ۱۶۳: ۳؛ سند ش ۴۲۱۶۲: ۱۵). شایان توضیح است که مُشرفِ روشنایی به صورت روزانه، ضمن ارائه گزارش از وضعیت کلی روشنایی حرم، از وضعیت شُرفه‌ها (سلامت یا شکستگی آن‌ها) نیز گزارش‌هایی به متولی حرم ارائه می‌کرده است (سند ش ۲۵۴: ۳۰؛ سند ش ۱۲۵۸۸: ۳؛ سند ش ۹۴: ۱۲؛ سند ش ۱۱۷: ۱۱؛ سند ش ۳۸۷۳۲: ۳). توضیحات اسناد درباره شُرفه‌ها به موارد یادشده، خلاصه نمی‌شود، اشاره به وجود زُلفی مفرغی در محل نصب شُرفه به ضریح (سند ش ۲۲۶: ۱۵) و باز کردن و جداسازی آن از ضریح، برای تنظیف و غبارروبی (سند ش ۸۶۶: ۲۲)، به صراحت می‌رساند که شُرفه‌ها، وسایل روشنایی بوده که در گوشه‌های ضریح، در چهار موضع نصب می‌شده‌اند. در مورد جنس و شکل ظاهری آن‌ها، آن‌گونه که از فحوای اسناد برمی‌آید، از جنس نقره یا برنج بوده‌اند (سند ش ۴۲۱۲۱: ۹؛ سند ش ۱۷۲۱: ۵) و به صورت سه شاخه ساخته شده (سند ش ۸۶۶: ۲۲؛ سند ش ۴۲۱۲۱: ۹؛ سند ش ۲۲۶: ۵) و در آن، شمع گچی یا شمع موم، روشن می‌شده است (سند ش ۱۷۲۱: ۵؛ سند ش ۳۰۵۶۳: ۶).

۲- کچکولی دور ضریح: کچکولی یا ککشکولی به معنای زنبیل آمده است (لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه کچکولی). این واژه در فرهنگی دیگر، ظرف مخصوص درویشان که شکلی بیضی و گود دارد و معمولاً بر روی آن اشعار و عباراتی کنده می‌شود، معنا شده است (فرهنگ سخن، ذیل واژه کچکولی). در اسناد تشکیلات اداری آستان قدس در دوره قاجار، چهار سند به ککشکولی دور ضریح اشاره دارند. در سندی از سال ۱۲۶۷ق، تعداد کچکولی‌ها دو عدد معرفی شده که دور ضریح در قسمت بالاسرو پایین پای مبارک، نصب بوده است (سند ش ۳۹۴۰۷: ۱). گاهی نیز از آن‌ها با عنوان کچکولی‌های زوایای ضریح، یاد شده است (سند ش ۸۴: ۳). نوع سوخت در این وسایل، شمع گچی به تعداد هشت عدد در اندازه کوچک بوده است (سند ش ۸۴: ۳؛ سند ش ۳۹۴۰۷: ۱). طبق مستندات آرشپوی در سال‌های بعد (۱۲۸۹ق) برای این وسایل، جای لاله درست شده و دو عدد لاله در آن‌ها نصب می‌گردد (سند ش ۱۰۴۱۰: ۲۱؛ سند ش ۱۰۴۱۱: ۲۵).

۳- مردنگی: دو سند قدیمی از دوره قاجار که به چگونگی روشنائی حرم و ضریح اشاره دارند، از وسیله ای به نام «مردنگی» نام می‌برند. این وسیله نوعی شیشه بزرگ و دهان‌گشاد معرفی شده که روی شمع و چراغ می‌گذاشتند تا از وزش باد، خاموش نشود (فرهنگ سخن، ذیل واژه مردنگی). در تعریفی دیگر، این وسیله به عنوان فانوس شیشه‌ای که بالا و پایین آن باز است و شمع و چراغ را داخل آن می‌گذارند تا از باد محفوظ بماند، توصیف شده است (فرهنگ معین، ذیل واژه مردنگی). در اسنادی از سال‌های ۱۲۴۹ تا ۱۲۵۰ ق، محل‌های روشنائی ضریح به سه بخش بالای ضریح، شرفه دور ضریح و بدرقه دور ضریح، تقسیم شده و آمده است، بر بالای ضریح از شمع‌های گلدار و مردنگی به تعداد ۲۴ عدد استفاده گردید. این توصیف، حاکی از آن است که این شمع‌ها و حباب‌های بلوری (مردنگی) مربوط به آن‌ها در چهار زاویه بالای سر، پیش رو، پایین پا و پشت سر مبارک، قرار داشته و روشنائی ضریح و محیط اطرافش را تأمین می‌کرده است (سند ش ۳۷۶۷۵: ۹؛ سند ش ۳۷۷۴۵: ۵). شایان توضیح است که استفاده این وسایل تنها در دوره قاجار متداول بوده و پس از آن، خبری از کاربرد آن‌ها در اسناد مشاهده نمی‌شود. (تصویرش ۱)

تصویرش ۱: نمونه‌ای از یک مردنگی در موزه آستان قدس

رضوی

(دریافتی از آرشیو اداره پژوهش و معرفی آثار موزه)

۳- شمعدان‌های فوق ضریح: شمعدان ظرفی است که در آن شمع چراغ را قرار می‌دهند (لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه شمعدان). در گذشته شمعدان، وسیله‌ای بود که ماده سوختنی، مانند شمع را در داخلش قرار می‌دادند و یا به عنوان پایه‌ای برای قرار گرفتن شیء روشنایی، مانند پیه سوز به کار می‌رفت (قدوسی، ۱۳۹۰: ۴۸). شمعدان‌های ضریح به سه دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول شمعدان‌های مسی است که در اسناد مربوط به سال‌های ۱۲۵۷ تا ۱۲۶۳ق از آن‌ها با عنوان شمعدان‌های طال یاد شده است (سند ش ۳۸۷۶۲: ۲؛ سند ش ۱۲۵۶۶: ۱؛ سند ش ۱۲۴۶۷: ۱؛ سند ش ۱۲۵۶۶: ۱)؛ دسته دوم که در همین بازه زمانی از وجود آن‌ها خبر داده شده، شمعدان‌های لاله هستند که در فوق ضریح جای داشته‌اند (سند ش ۱۲۵۸۸: ۳؛ سند ش ۳۸۷۳۲: ۳؛ سند ش ۳۸۷۹۶: ۲) و نوع سوم، شمعدان‌های نقره فوق ضریح هستند که در فاصله زمانی ۱۳۰۴ تا ۱۳۳۳ق از وجودشان در حرم مطهر، خبر داده شده است (سند ش ۴۲۱۸۱: ۸؛ سند ش ۲۳۱۲۳: ۱؛ سند ش ۱۱۲۰۵: ۱). طبق این شواهد به نظر می‌رسد در اوایل دوره قاجار از شمعدان‌های مسی و لاله دار استفاده می‌شده، اما به تدریج و در اواخر این دوره، شمعدان‌های نقره جای آن‌ها را گرفته است.

شمعدان‌های مسی، چهار شاخه (سند ش ۳۸۷۶۲: ۲؛ سند ش ۱۲۵۶۶: ۱) و شمعدان‌های نقره، دو شاخه بوده است (سند ش ۱۱۲۰۱: ۱؛ سند ش ۱۱۲۰۳: ۳). تعداد شمعدان‌های مسی دقیقاً مشخص نیست؛ اما تعداد شمعدان‌های نقره، شانزده عدد بوده است (سند ش ۱۱۲۰۵: ۱). در سندی از سال ۱۲۵۷ق، به سفیدگری شمعدان‌های مسی بزرگ و شمعدان‌های کوچک فوق ضریح اشاره شده است؛ این توضیح نشان می‌دهد که شمعدان‌های مسی، بزرگ بوده و دیگر شمعدان‌ها، ابعاد کوچکی داشته‌اند (سند ش ۱۲۴۶۷: ۱). در مورد نوع سوخت آن‌ها نیز اطلاعات دریافتی بر استفاده از شمع‌های گچی تأکید دارد (سند ش ۳۰۵۳۸: ۱؛ سند ش ۶۰۸: ۱۳) که گاه از محل موقوفات آستان قدس تأمین می‌شده است (سند ش ۱۰۵۲۴۶: ۳). (تصویرش ۲)

تصویر ش ۲: نمایی از شمعدان‌های چهار شاخه منصوب بر روی ضریح فولادی (دریافتی از آرشیو اداره پژوهش و معرفی آثار موزه)

۴- لاله‌های روی ضریح: افزون بر وسایل یاد شده، در روی ضریح، تعدادی لاله وجود داشته که از دوره افشاریه استفاده از آن‌ها برای روشنائی ضریح، معمول شده است. در دوره قاجار برای چگونگی کاربرد این ابزار روشنائی، دستور العمل خاصی تهیه می‌شود که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد (سند ش ۳۶۹۷۹: ۴؛ سند ش ۴۰۰۳۸: ۴).

وسایل روشنائی آویخته بر بالای ضریح

این وسایل نیز به دو دسته تقسیم می‌شوند: قندیل‌ها و چلچراغ‌های فوق ضریح که در اینجا در مورد هر یک توضیحاتی ارائه می‌گردد:

۱- قندیل‌های فوق ضریح: قندیل چیزی است که در آن چراغ می‌افروزند و معرب کندیل است (لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه قندیل). این شیء، جزء آن دسته از وسایل روشنائی است که به وسیله زنجیر از سقف آویخته شده و از طریق شمع یا روغن افروخته در آن، نور و روشنائی به اطراف پخش می‌شود (قدوسی، ۱۳۹۰: ۴۵). قندیل قدمتی

دیرینه دارد. قدیم‌ترین نمونه نقش قندیل، متعلق به ایران است. در نقاشی روی گچ طاقچه‌های مقبره خرقان (۴۶۰ ق) یک لوحه قبراز کاشی فیروزه‌ای متعلق به ۵۲۶ ق، به دست آمده که نقش قندیل آویخته‌ای در نقش طاق نمای آن وجود دارد (شفیع پور، ۱۳۸۲: ۲۹-۵۷). در محراب زرین فام پیش روی حضرت رضا علیه السلام، متعلق به سال ۶۱۲ ق هم نقش قندیل به عنوان یکی از عناصر تزئینی به کار رفته است.^۱ ابن بطوطه که در سال ۷۳۴ ق از مشهد دیدن کرده، از قندیل‌های نقره‌ای که از سقف حرم آویخته بوده، یاد کرده است (ابن بطوطه، ۱۳۶۱: ۱/۴۷۰). همه این‌ها نشان می‌دهد که این وسیله از قدمت و پیشینه‌ای دیرینه در ایران و حرم رضوی برخوردار بوده و جدا از تأمین روشنایی، به عنوان وسیله‌ای تزئینی، مورد استفاده بوده است.

در منابع از وجود پنج قندیل طلا به وزن پنج من، یاد شده که توسط آغامحمد خان قاجار به حرم رضوی، تقدیم و در فوق ضریح، آویخته شده است (فاضل بسطامی، ۱۳۹۰: ۵۲؛ عمادزاده، ۱۳۴۴: ۲/۱۹۴). روایت اسناد از قندیل‌های آویخته به بالای ضریح نیز در شش سند از دوره قاجار منعکس شده است که قدیم‌ترین آن به سال ۱۲۶۲ ق (سند ش ۱۲۵۸۸: ۳) و متأخرترین آن به سال ۱۲۹۲ ق (سند ش ۱۲۸۱۹: ۶) بازمی‌گردد. طبق این شواهد، جنس برخی از این قندیل‌ها از طلا و برخی دیگر از نقره بوده است. سال ۱۲۶۲ ق مهد علیا، مادر ناصرالدین شاه قاجار، یک عدد قندیل طلا، وقف بارگاه مطهر رضوی می‌کند که در فوق ضریح، سمت پایین پای مبارک، آویخته می‌شود. در وصف این قندیل طلایی آمده است که روی آن شش عدد گل مینا، نصب بوده و از زنجیری نقره‌ای و وزنی معادل ۷۲۲ مثقال و ۲۱ نخود، برخوردار بوده است (سند

۱. این محراب که بردیوار جنوب غربی روضه منوره و پیش روی مبارک نصب بوده، به سفارش «عبدالعزیز بن آدم قمی»، توسط محمد بن ابی طاهر کاشانی و ابوزید نقاش در سال ۶۱۲ ق ساخته شده است. رک: کفیلی، ۱۳۹۶: ۵۹.

ش ۴۲۸۷۲ : ۲۰؛ سند ش ۳۸۷۵۹ : ۸). (تصویر سند ش ۳)

افزون بر این قندیل‌ها، در سال ۱۲۸۹ق، دو قندیل نقره‌ای دیگر وقف حرم امام رضا علیه السلام می‌شود. اوّلی قندیلی نقره‌ای بدون علاقه و با وزن دویست مثقال است که در فوق ضریح مطهر آویخته می‌شود (سند ش ۱۰۴۰۵: ۱۰) و دومی قندیلی از جنس نقره به انضمام علاقه که پنج مثقال وزن داشته و بر قبتۀ مبارک، فوق ضریح مطهر و سمت پایین پای مبارک، نصب می‌شود (سند ش ۱۰۴۰۹: ۲۱). اشارهٔ سندی از سال ۱۲۶۲ق به تهیهٔ سیم برای قندیل‌های فوق ضریح، نشان می‌دهد در این دوره، هم‌زمان چند قندیل بر بالای ضریح آویخته بوده است (سند ش ۱۲۵۸۸: ۳). این احتمال در اسناد بعدی که به وجود قندیل‌های کشکولی در چهار زاویۀ ضریح اشاره دارند، به یقین تبدیل می‌شود (سند ش ۴۰۰۳۸: ۱).

۲- چلچراغ‌های فوق ضریح: چلچراغ نوعی جاری قندیل بزرگ است که انواع بلوری یا سیمین وزین آن را در ساختمان‌های مجلل برای روشن کردن سالن‌ها به کار می‌برند (لغت‌نامهٔ دهخدا، ذیل واژهٔ چلچراغ). سابقۀ کاربرد چلچراغ در حرم رضوی به دورهٔ صفویه می‌رسد. البته پیش از آن در همین زمان، وسیله‌ای به نام چهارچراغ مورد استفاده بوده است (سند ش ۲۷۵۳۳ : ۳؛ سند ش ۲۷۵۳۵ : ۱). اوّلین اطلاع ما از وجود چلچراغ‌ها در حرم، به سندی از سال ۱۰۹۱ق بازمی‌گردد که در آن، به منصب خادمی چلچراغ اشاره شده است. این خبر نشان می‌دهد چنین وسیله‌ای در حرم کاربرد داشته و فردی مسئول انجام خدمات خاص آن بوده است. با وجود این، چلچراغ عهد صفوی در رواق دارالسیاده نصب بوده (سند ش ۳۲۹۸۷ : ۱۹) و خبری از نصب آن بر بالای ضریح در اختیار نیست. در دورهٔ قاجار شش سند، اطلاعات مختصری از چند چلچراغ منصوب در بالای ضریح می‌دهند. سال ۱۲۷۲ق از تهیهٔ ده عدد لاله برای چلچراغ علیقلی خان که در فوق ضریح آویخته بوده، خبر داده شده است (سند ش ۱۸۴۴ : ۱). مورد دیگر تقدیم لیستری^۱

۱. در دورهٔ قاجار در مواردی به جای چلچراغ از واژه لیستر که در معانی لوستریا همان چلچراغ است،

قمرزنگ از طرف آقای داماد^۱ است که در گوشه ضریح نصب می‌شود (سند ش ۴۲۱۲۴: ۱۳). در سال ۱۲۹۹ ق، با دستور شاهزاده محمد تقی میرزا رکن الدوله (۱۲۶۲-۱۳۱۸ ق)^۲، چهار دستگاه چلچراغ تعمیر شده و در چهار زاویه ضریح، آویخته می‌شود. دو چلچراغ متعلق به حاج شیخ جعفر رشتی است که یکی از آن‌ها در پیش روی مبارک و دیگری در مقابل در حرم، آویخته می‌شود. از دو چلچراغ دیگر نیز آن یک که اهدایی سرتیپ تلگراف‌خانه^۳ بوده، در گوشه پشت سر و دیگری که متعلق به فتح علی خان صاحب دیوان بوده، در صقه شاه طهماسب، نصب می‌گردد (سند ش ۱۲۵: ۱) و در سال‌های بعد شاهد تأمین سوخت یا تهیه لاله برای آن‌ها هستیم. افزون بر این‌ها، در سال ۱۲۸۷ ق، یک زوج جار بلور مرصع و آویزدار از سوی حاجی محمد رضا تاجر مشهدی، معروف به عطار، وقف حرم شده و به میرزا هادی تحویلدار، سپرده می‌شود تا ویژه روشنایی ضریح مطهر، مورد استفاده قرار گیرد (سند ش ۱۰۳۶۸: ۲۶).

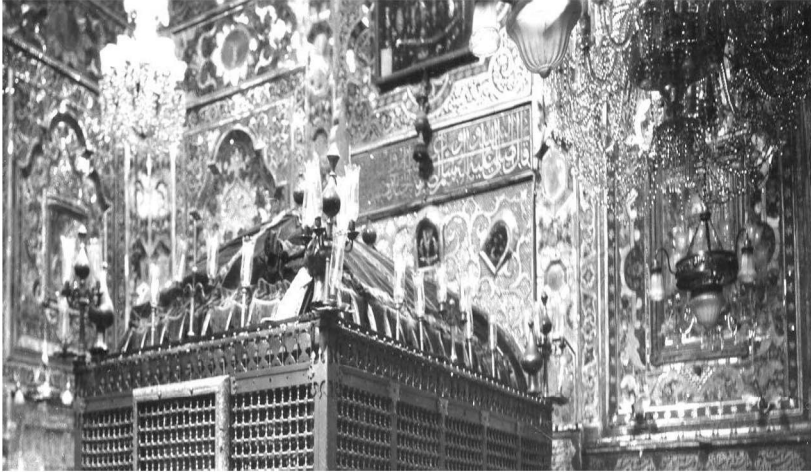
آخرین اخبار از این وسایل، مربوط به چلچراغ‌های محمد صادق ارباب قزوینی و حاج معین رشتی است. این وسایل به ترتیب در سال‌های ۱۳۰۰ و ۱۳۳۱ ق بر بالای ضریح مطهر، نصب و افروخته بوده است (سند ش ۲۲۵: ۱۱؛ سند ش ۴۲۱۴۳: ۳؛ سند ش ۲۲۲۰۷: ۱۰). به دلیل پراکندگی اطلاعات موجود در اسناد، نمی‌توان اظهار نظر مشخصی در مورد

→

استفاده شده است.

۱. داماد، شهرت سلطان عبدالمحمد میرزا سیف الدوله، فرزند سلطان احمد است. او در فاصله سال‌های ۱۲۸۹ تا ۱۲۹۰ ق متولی‌باشی آستان قدس بوده و به دلیل آنکه داماد محمد خان قاجار، سپهسالار اعظم بوده، به این لقب شهرت یافته است. رک: بامداد، ۱۳۵۷: ۵۲/۱.
۲. شاهزاده رکن الدوله پسر چهارم محمد شاه قاجار است که دو بار به حکومت خراسان و تولیت آستان قدس رضوی انتخاب شده است. مرتبه دوم در فاصله سال‌های ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۰ ق، عهده‌دار ایالت خراسان و تولیت آستانه بوده است. رک: همان، ۳/ ۳۱۲-۳۱۳.
۳. با وجود جستجو در منابع و اسناد، این فرد شناخته نشد.

تعداد و مدّت زمان نصب این وسایل داشت، اما همین یافته‌ها، حاکی از آن است که در عصر قاجار دست‌کم نه دستگاه چلچراغ بر بالای ضریح مطهر آویخته بوده و خدمت می‌شده است.^۱ (تصویرش ۳)

تصویرش ۳: نمایی از شمعدان‌ها و لاله‌های منصوب در روی ضریح فولادی و چلچراغ‌های آویخته بر بالای آن

(منبع: www.poto.aqr.ir)

دستورالعمل‌های خاص برای روشنایی ضریح

در اواسط دوره قاجار دستورالعملی تهیه می‌شود و در آن مکان، نوع و میزان سوخت و گاه واقفان آن، نوع وسایل روشنایی و واقفان آن‌ها، مدّت زمان و چگونگی روشنایی اشیاء، تعیین و تعریف می‌گردد. این قانون که از آن با عنوان «کتابچه و دستورالعمل سوخت

۱. یعنی صاحب‌منصبی مسئول امور رسیدگی به چلچراغ‌ها (اعم از روشنایی، نظافت و تعمیر آن‌ها) بوده است.

روشنایی حرم محترم و عمارات مبارکات هر دو صحن» یاد می‌شود، از شب ۱۹ شعبان ۱۲۷۴ ق اجرائی و مقرر می‌شود بعد از آن به همین قرار عمل شده و سوخت مورد نیاز برای روشنایی حرم و اماکن وابسته، طبق آن توزیع گردد (سند ش ۴۰۰۳۸: ۱-۶). در این دستورالعمل، قسمتی به روشنایی محدوده روضه منوره اختصاص دارد و خود شامل دو بخش است؛ دستوراتی که به توضیح و تبیین نوع و چگونگی روشنایی ضریح، اعم از وسایل منصوب در خود سازه و فوق آن اشاره دارد و مقررات و دستوراتی که چگونگی روشنایی وسایل منصوب در دیوارهای اطراف روضه منوره را بیان می‌دارد. در اینجا فقط به بیان دستورالعمل‌ها و مقررات خاص روشنایی ضریح پرداخته، از بیان دیگر موارد، خودداری می‌شود.

مقررات خاص روشنایی وسایل منصوب بر ضریح

زاغوته‌ها^۱ و شرفه‌های منصوب بر ضریح مطهر (نوع سوخت در این وسایل، موم صاف تعیین شده است):

- باید از اول شب تا وقت عشاء همه روشن باشد.
- بعد از خدمت عشاء تا زمان بستن در [حرم]، هشت عدد از آن‌ها روشن شود.
- پس از باز شدن در، هشت عدد روشن باشد. (در مجموع هشت عدد زاغوته و چهار عدد شرفه) (سند ش ۴۰۰۳۸: ۴).
- از اول طلوع فجر تا اول طلوع آفتاب همه روشن باشد. (در دستورالعمل تکمیلی که سه سال بعد در ۱۲۷۷ ق تدوین می‌شود، این بند به قوانین خاص روشنایی زاغوته‌ها و شرفه‌های نصب شده بر ضریح، اضافه شده است) (سند ش ۹۶۸: ۵).

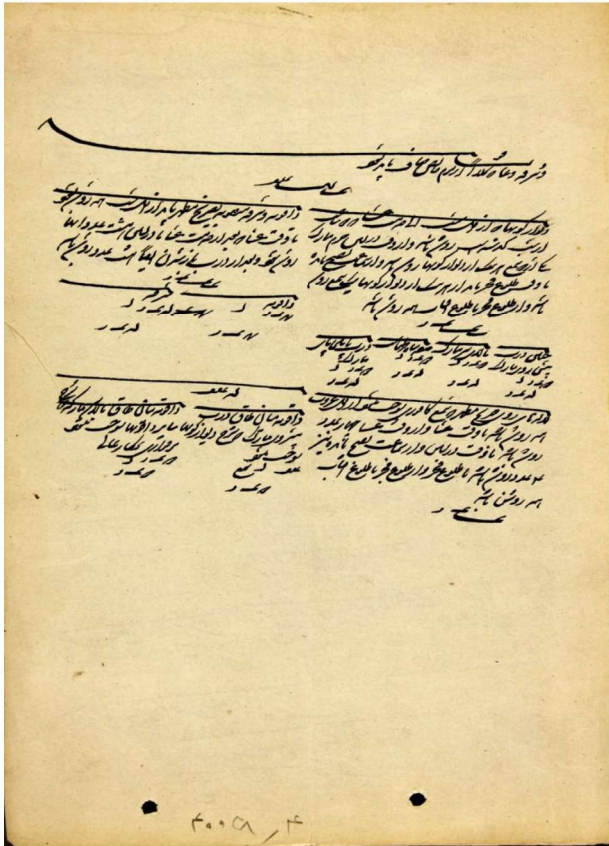
مقررات خاص روشنایی اشیاء قرار گرفته بر روی ضریح

لاله‌های روی ضریح (نوع سوخت در آن‌ها شمع کافوری، تعیین شده است):

۱. در سند زاغوته نوشته شده است.

- از اول غروب تا وقت عشاء، همه روشن باشد.
- از وقت عشاء تا زمان بستن در، چهار عدد روشن باشد.
- از نیم ساعت به صبح مانده تا طلوع فجر، چهار عدد روشن باشد.
- از طلوع فجر تا طلوع آفتاب همه روشن باشد. (مجموعاً ده عدد) (سند ش ۴۰۰۳۸):

(۴). (تصویر سند ش ۲)

تصویر سند ش ۲: دستورالعمل خاص چگونگی به کارگیری وسایل روشنایی در ضریح در سال ۱۲۷۴ ق

(ش ۴۰۰۳۸، ۴)

در دستورالعمل تکمیلی سال ۱۳۷۷ ق به سرکشیگان تأکید می‌شود، چون هریک از واقفان برای مصرف روشنایی حرم، موارد خاصی را مشخص کرده‌اند که باید سوخت در آنجا به مصرف برسد، ایشان در مصرف تنخواهی که در دفترخانه آستانه به تأیید رسیده است، دقت و اهتمام به خرج دهند تا منافع موقوفات به مصارفی که واقف تعیین کرده، برسد و در این خصوص تعلل و تسامحی انجام نشود (سند ش ۹۶۸: ۷).

با این حال و با وجود نوشتن چنین قوانین و دستورالعمل‌هایی و به‌رغم نظارت و مراقبت فردی، همچون مشرف روشنایی که به صورت روزانه، گزارش وضعیت روشنایی حرم و اماکن متبرکه را ارائه می‌کرد، گاهی با اهمال سرکشیگان و خادمان حرم، چراغ‌ها و وسایل روشنایی خاموش می‌ماند و در زمان‌های مقرر روشن نمی‌شد. از جمله این موارد، می‌توان به گزارش عبدالجواد حسینی، سرکشیک سوم در ذیل دفتر روزنامه‌چۀ سوخت حرم در سال ۱۳۰۱ ق اشاره کرد که با توضیحات خود، گزارش مشرف روشنایی و عملکرد کشیک قبل [کشیک دوم] را زیر سؤال برده است. در این گزارش آمده: «فوقانی حرم مطهر و دوره از چلچراغ‌ها و فوق ضریح مطهر هفت ساعت و ربعی روشن بوده، از نیم ساعت به طلوع آفتاب مانده تا ربعی از طلوع گذشته که اول خدمت است چهل چراغ‌ها جمیعاً ساکت و خاموش بوده‌اند. محض اطلاع عرض شد».

پس از این گزارش، متولی خطاب به اعتماد التولیه، وزیر اول آستان قدس، دستور می‌دهد ضمن احضار میرزا ذبیح‌الله رضوی، سرکشیک دوم و تحقیق در این مورد، به تمامی سرکشیگان تأکید شود که در زمان کشیک شان مراقبت کامل داشته باشند که از ساعات مقرر، تخلف نشود (سند ش ۲۲۶: ۴۱).

وقف‌نامه‌های مرتبط با روشنایی ضریح

توجه نیکوکاران و افراد خیر به تأمین سوخت مورد نیاز برای روشنایی ضریح سبب شد، وقف‌نامه‌هایی نیز در این دوره شکل گیرد که همگی یا بخشی از مصارف آن‌ها، به

این مهم اختصاص داشته باشد. این موقوفات به ترتیب تاریخ، عبارت‌اند از:

۱- وقف‌نامه میرزا اسماعیل خبوشانی: در سال ۱۲۵۱ق، میرزا اسماعیل، پسر میرزا محمد ابراهیم خبوشانی، تمامی یک زوج کامل از مدار بیست و شش زوج قنات روستای آرال از توابع سرولایت چناران را وقف آستان قدس نموده و منافع و درآمدهای آن را به مصارف سوخت دور ضریح و مضجع مطهر حضرت رضا علیه السلام اختصاص داده است (مدیریت موقوفات آستان قدس، دفتر کل موقوفات، وقف‌نامه ش ۱۸۱).

۲- وقف‌نامه شاه محمدخان سرهنگ: سال ۱۳۰۳ق، حاج شاه محمدخان سرهنگ، وزیر امور خارجه، تمامی دو سهم کامل از دوازده سهم یک باب کاروان سرا در بازار بزرگ را که به سرای سالار مشهور است، با همه ملحقات شرعی و عرفی آن، به همراه دو دربند دکان سراجی و صفاری واقع در بست خیابان علیا^۱، وقف آستان قدس کرده و بخشی از مصارف آن را به روشنائی ضریح مطهر اختصاص می‌دهد.^۲ در بخشی از وقف‌نامه آمده است: «موازی یک عدد شمع چهارتایی گچی در هر شبی، فوق ضریح مطهر باید روشن شود که موافق ترتیب ساعات مثل سایر شموع افروخته و خدمت شود که سالیانه موازی سیصد و شصت و پنج عدد است و زناً مقدار دوازده من و سیزده استار به قرار یک من هشت هزار و ده شاهی، رایج مبلغ ده تومان و پنج هزار دینار رایج است هر شبی» (مدیریت موقوفات آستان قدس، دفتر کل موقوفات، وقف‌نامه ش ۷۲).

۱. منظور از بست خیابان علیا، بست بالا خیابان یا همان بست شیخ طوسی است.

۲. در سال ۱۳۰۷ش، دوازده سهم کاروان سرای سالار در زمان احداث میدان فلکه جنوبی حرم در داخل فلکه قرار گرفت و از بین رفت؛ اما دو دربند دکان واقع در بالا خیابان در تصرف باقی ماند. اسدی همه دکان‌ها را در شمال بالا خیابان خراب کرد و به جای آن‌ها دکان‌های دیگری ساخت. بنابراین دو دربند دکان شمالی بست متصل به پایه بست بالا خیابان همان دکان‌های موقوفه محمدخان سرهنگ است که تجدید بنا شده است. رک: مولوی، ۱۳۵۳: ۲/ ۱۹۴-۱۹۵.

۳- وقف نامه فتح علی خان صاحب دیوان: میرزا فتح علی خان صاحب دیوان شیرازی، پسر میرزا علی اکبر، والی و فرمان فرمای خراسان و سیستان و متولی آستان قدس ضوی (۱۲۳۶-۱۳۱۴ق) در سال ۱۳۱۰ق، تمامی عمله و اعیان یک دربند تیمچه واقع در خیابان علیا (بالا خیابان) متصل به باغ آصف الدوله را به انضمام همگی و تمامی عمله و اعیان کل دوازده دربند دکان ملکی متصرفی اش، واقع در حاشیه خیابان علیا، متصل به تیمچه مذکور و باغ آصف الدوله را به همراه تمامی یک ثلث مشاع ملکی متصرفی اش از تمامی کل یک دربند کاروان سرای واقع در کوچه چهارباغ، جنب عمارت تولیتی و نیز تمامی هفت سهم و طاق از مدار ده سهم آبی و زراعی مزعه آباد واقع در کنار شهر ترشیز، جنب مظفرآباد و ماراندیز را وقف آستان قدس رضوی کرده و بخشی از درآمدهای این موقوفات را به روشنایی ضریح اختصاص می دهد. وی مقرر می کند همه ساله جهت روشنایی چهار گوشه ضریح مطهر، ۱۲۰ تومان اختصاص یابد (مدیریت موقوفات آستان قدس، دفتر کل موقوفات، وقف نامه ش ۴۹).

۴- وقف نامه اعتمادالرعایای رشتی: میرزا عبدالرحیم خان اعتمادالرعایای رشتی، فرزند حاج میرزا موسی در سال ۱۳۱۳ق تمامی دو جریب و نیم املاک ملکی موروثی خود به مساحت دوازده قبضه واقع در بالا محله پلکوجن (۴) از محال دارالمرز رشت را با جمیع متعلقاتش، وقف بر بارگاه امام رضا علیه السلام کرده، مقرر می کند از محل درآمدهای این موقوفه در طول سال، هر شب یک عدد شمع در فوق ضریح مطهر افروخته شود (مستوفی همدانی، ۲۰۱۷م: ۱۳۳).

۵- وقف نامه سلطان حسین میرزا نیرالدوله: سلطان حسین میرزا، پسر پرویز میرزا، متولی آستان قدس رضوی و حاکم خراسان (۱۲۶۲-۱۳۳۶ق) در سال ۱۳۱۶ق، همه املاک و مستغلات خود، اعم از دکان ها و آسیاب ها را به انضمام سهمی که در مزرعه و آب محمدآباد منشعب از رودخانه خرسف رود در نیشابور دارد، به همراه اراضی، صحاری و سایر ملحقاتش و سهمی که در باغ و طاحونه محمدآباد داشته با همه توابعش و تمامی ملک محمدآباد، سوای نصف قنات بایره کناری اش و سوای نصف از قنات بایرگلشن را

وقف برآستان مقدس رضوی می‌کند. در این وقف نامه مقرر شده است، تمامی چهار پایه چراغ نقره که هر پایه دارای دو سراسر است و همگی هشت چراغ می‌شود و برابر دوهزار و سیصد و هفده مثقال نقره دارد؛ برای تهیه شمع گچی در اطراف ضریح مطهر، مصرف شود (مدیریت موقوفات آستان قدس، دفتر کل موقوفات، وقف نامه ش ۱۵۱).

واقفان و اهداکنندگان وسایل روشنایی

در دوره قاجار در فاصله سال‌های ۱۲۶۲ تا ۱۳۰۱ق، وسایل روشنایی مختلفی از سوی علاقه‌مندان به بارگاه مطهر رضوی به دست اولیای امر در آستان قدس رسیده که در فوق ضریح مطهر، افروخته شده است. برخی از این افراد وسیله مورد نظر را ویژه روشنایی ضریح، تقدیم کرده‌اند و بعضی نیز بدون تأکید و تعیین مکان مشخص، اقدام به وقف و اهدا نموده‌اند و امنای آستان قدس خود در این زمینه تصمیم‌گیری کرده و آن را برای روشنایی ضریح مطهر به کار گرفته‌اند. این افراد و اشیای تقدیمی آن‌ها به این شرح است:

۱- آغا محمدخان قاجار، اهدای پنج عدد قندیل طلا، (زمان اهدا نامشخص) (فاضل بسطامی، ۱۳۹۰: ۵۲).

۲- ملک جهان خانم، مهد علیا، مادر ناصرالدین شاه قاجار، وقف قندیل طلا، در سال ۱۲۶۲ق که این وسیله، بنا به تصمیم اولیای امر در فوق ضریح، سمت پایین پای مبارک، آویخته می‌شود (سند ش ۳۸۷۵۹: ۸؛ سند ش ۴۲۸۷۲: ۲۰).

۳- حاج عباس شیرازی، وقف یک زوج لاله قرمز بدون پایه در سال ۱۲۸۰ق، که در قسمت بالای سر ضریح مطهر نصب می‌گردد (سند ش ۲۸۹۶۸: ۶). (تصویر سند ش ۳).

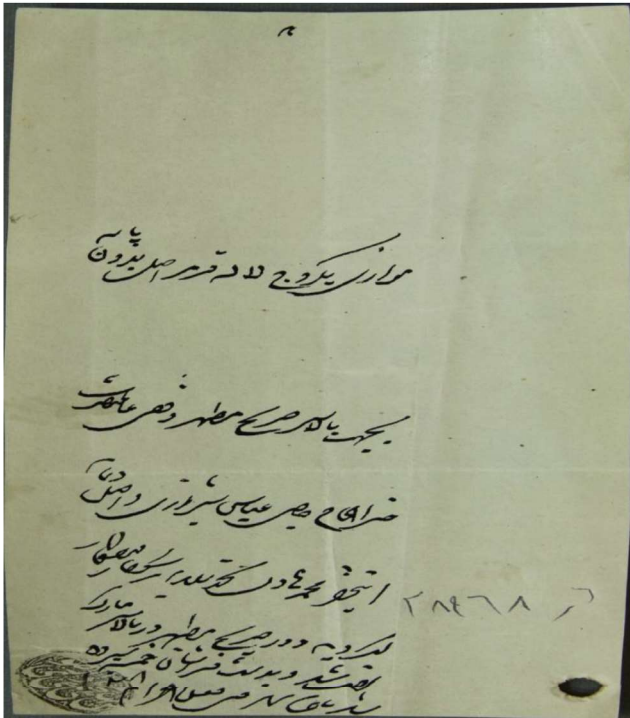
۴- حاجی محمد رضا تاجر مشهدی معروف به عطار، وقف یک زوج جار بلور مرصع آویزدار در سال ۱۲۸۷ق. واقف وسیله یادشده را ویژه نصب بر بالای ضریح وقف کرده است (سند ش ۱۰۳۶۸: ۲۶).

۵- مشهدی محمد ترک، وقف یک قندیل نقره دویست مثقالی بدون علاقه در سال ۱۲۸۹ق. واقف مکان نصب وسیله را مشخص نکرده و با تصمیم امنای آستان قدس در

فوق ضریح نصب شده است (سند ش ۱۰۴۰۵: ۱۰).

۶- زائری گمنام، وقف یک قندیل نقره به انضمام علاقه در سال ۱۲۸۹ق. واقف مکان نصب را مشخص نکرده و حسب تصمیم اولیای امر در قسمت پایین پا در فوق ضریح آویخته شده است (سند ش ۱۰۴۰۹: ۲۱).

۷- آقای داماد، اهدای لوستر قرمز در سال ۱۲۹۸ق. توضیح سند نشان می دهد که مکان نصب وسیله اهدایی با تصمیم ارباب مناصب آستان قدس بوده است (سند ش ۴۲۱۲۴: ۱۳).
 ۸- صفربای تاجر بخارائی، اهدای یک جفت لاله شیرخورشیدی مرصع، در سال ۱۳۰۱ق. اهداکننده قید کرده که وسیله روشنایی اهدایی اش بر فوق ضریح نصب شود (سند ش ۱۰۵۶۵: ۴).

تصویر سند ش ۳:
 اهدای یک زوج لاله
 قرمز توسط حاج
 عباس شیرازی در سال
 ۱۲۸۰ق برای نصب بر
 بالای ضریح مطهر
 (ش ۲۸۹۶۸، ۶)

چگونگی تعمیر و تجهیز وسایل روشنائی ضریح

روشنائی ضریح و سلامت وسایل روشنی‌بخش آن، یکی از موضوعاتی بود که در دوره قاجار با گزارش‌های رسیده از طرف مشرف روشنائی، مراقبت و رصد می‌شد. مشرف روشنائی به عنوان مقام مسئولی که امر روشنائی را در حرم مورد نظارت و پیگیری قرار می‌داد، به صورت روزانه و در طی گزارش‌هایی که در دفاتری با عنوان «روزنامه‌چۀ سوخت حرم محترم و عمارات مبارکات» به ثبت می‌رساند، وضعیت روشنائی را در بخش‌های مختلف روضه منوره، ضریح، رواق‌ها، ایوان‌ها و صحن‌ها مورد بازدید قرار می‌داد. در این گزارش‌ها، صحت یا نقصان چراغ‌ها، لاله‌ها، دیوارکوب‌ها، شمعدان‌ها، چلچراغ‌ها، قندیل‌ها و نیز روشنائی یا خاموشی آن‌ها، ثبت و اطلاع‌رسانی می‌شد و در صورتی که وسایل، به تعویض و تعمیر نیاز داشت، اقدام می‌گردید. در این گزارش‌ها، تأمین سوخت و صحت وسایل روشن‌کننده ضریح، همچون شمعدان‌ها، قندیل‌ها، چلچراغ‌ها نیز به ثبت رسیده است (سند ش ۱۶۳: ۱ و ۵؛ سند ش ۲۶۰: ۱۰؛ سند ش ۱۱۴: ۲۳؛ سند ش ۲۷: ۱۲)؛ به‌طور مثال در مواردی که لاله‌های چراغ‌ها، تعویض یا اقدام به سفیدکاری شمعدان‌های مسی فوق ضریح گردیده، مراتب گزارش شده است (سند ش ۲۳۲۷۹: ۱؛ سند ش ۲۳۲۷۵: ۱؛ سند ش ۱۲۴۶۷: ۱؛ سند ش ۱۲۵۸۸: ۳؛ ۱۲۵۶۶: ۱).

در این دوره، افزون بر تعمیر، در مواردی نیز نسبت به خرید یا سفارش بخش‌های مورد نیاز در وسایل روشنائی ضریح اقدام شده است. در اسناد مربوط به مشرف روشنائی، گزارش‌هایی از تهیه لاله و پایه فلزی آن برای دور ضریح، خرید زاغوته برای شمعدان‌ها و سفارش لاله‌های نقره برای زوایای ضریح مشاهده می‌شود (سند ش ۲۳۲۷۵: ۵؛ سند ش ۱۳۹۷۱: ۴؛ سند ش ۳۹۰۰۲: ۴؛ ۴۰۳۴۸: ۲؛ ۴۰۵۲۸: ۱). بررسی این اسناد نشان می‌دهد امر تنویر و روشنائی حرم مطهر و کانون اصلی آن؛ یعنی ضریح، همواره مورد توجه ارباب مناصب در آستان قدس رضوی بوده و با اهتمام و جدیت، دنبال می‌شده است.

ورود کارخانه چراغ برق به حرم رضوی و تأثیر آن در روشنایی ضریح

سال ۱۳۱۸ ق، اقدامات اولیه برای احداث کارخانه چراغ برق و استفاده از انرژی برق برای روشنایی حرم مطهر صورت می‌گیرد (سند ش ۴۱۳۹۰: ۱؛ سند ش ۴۱۳۸۴: ۱). مستندات گویای آن است که این کارخانه در سال ۱۳۱۹ ق برپا شده است (سند ش ۱۳۲۲۶: ۵؛ سند ش ۱۷۱۷۲: ۳ و ۲۶)، به طوری که در سال بعد، بخشی از حرم از طریق چراغ‌های الکتریکی متصل به این کارخانه، روشن گردیده است (سند ش ۴۸: ۱۵). البته در این دوره انرژی برق، سهمی در روشنایی ضریح مطهر ندارد و با وجود استفاده از آن در بخش‌هایی از حرم، فوق ضریح همچنان با نور شمع‌ها روشن می‌شده است (همان سند: ۲۴).

در آخرین سال‌های عصر قاجار؛ یعنی حدود سال ۱۳۴۲ ق (۱۳۰۲ ش)، آستان قدس رضوی قراردادی با فردی به نام جعفرزاده منعقد می‌کند؛ وی متعهد می‌شود در برابر دریافت هفت هزار تومان در سال، روشنایی مکان‌های مختلف آستانه را با استفاده از چراغ‌های الکتریکی تأمین و البته دو برابر کند؛ به صورتی که پس از آن دیگر ضرورت نداشته باشد در بیوتات مختلف حرم رضوی، به استثنای فوق ضریح، شمع روشن شود (سند ش ۶۳۱۴۲: ۲). آن‌گونه که ملاحظه می‌شود، از این زمان تحوّل بزرگ در سیستم روشنایی حرم و اماکن متبرکه به وجود می‌آید، ولی تغییری در وضعیت و ابزار روشنایی ضریح پدیدار نمی‌شود. دلیل این امر روشن نیست، اما چه بسا حفظ سنت‌ها و رعایت حال زائران که علاقه‌مند بودند همچنان شمع‌های نذری را در اطراف ضریح روشن کنند، سبب این تصمیم‌گیری شده است.

روشنایی ضریح در دوره معاصر

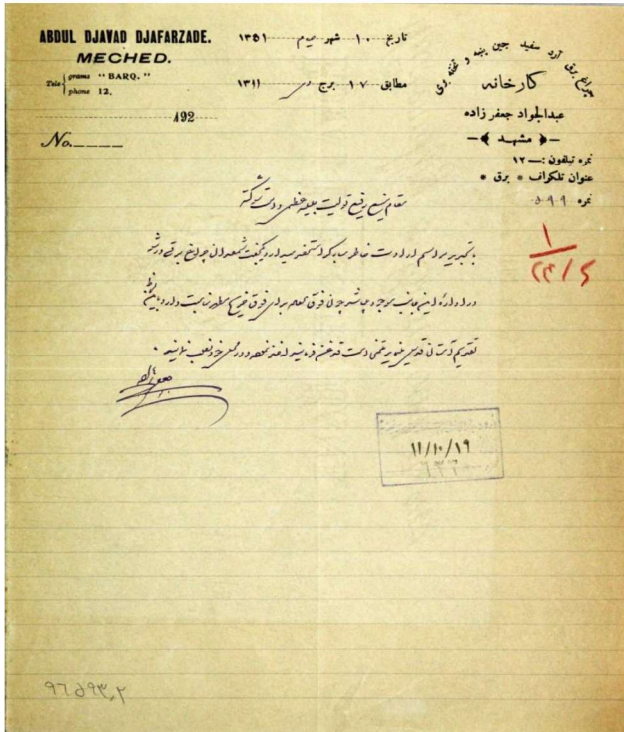
در اوایل دوره حکومت پهلوی اول، روشنایی ضریح مطهر همچنان با وسایل روشنایی قدیمی و نور شمع‌هاست. عقد قرارداد میرزا علی نقی خان فسا (علاء السلطان) با محمد

مهدی زرگرباشی، مبنی بر ساختن پنجاه عدد لاله نقره برای فوق ضریح در سال ۱۳۰۶ش (سند ش ۱۰۵۴۴۴: ۲)، بازسازی سینی های نقره چراغ های چهار زاویه ضریح در سال ۱۳۱۰ش (سند ش ۹۵۸۲۵: ۱) و حضور مردم در کنار ضریح و با شمع های روشن،^۱ همگی حکایت از آن دارد که تا سال ۱۳۱۰ش، همچنان شمع ها و نور آن ها، تأمین کننده روشنائی ضریح است.

در سال ۱۳۱۱ش، عبد الجواد جعفرزاده، صاحب کارخانه چراغ برق، یک جفت شمعدان چراغ برقی و رشورا تقدیم آستان قدس کرده، پیشنهاد می کند در بالای ضریح نصب شود (سند ش ۹۶۵۹۳: ۲) (تصویر سند ش ۴). این موضوع و حریق سال قبل، به اضافه شکایت سرکشیک اول از اینکه تنظیف لاله های فوق ضریح با آوردن اشک شمع، زحمت بسیاری در محل کشیک خانه ایجاد کرده (سند ش ۹۶۶۸۴: ۲)، مسئولان را به این نتیجه می رساند که چراغ های فوق ضریح را نیز به چراغ های الکتریکی تبدیل کنند.

به این ترتیب در بهمن ماه سال ۱۳۱۱ش، پس از گذشت ۳۳ سال از ورود چراغ برق به حرم رضوی، سوخت سنتی در اطراف و پیرامون ضریح کنار گذاشته شده، انرژی برق جایگزین آن می شود. البته ورود این تکنولوژی نیز خالی از حادثه نیست. تنظیف و غبارروبی روزانه پوشش فوق ضریح و تعویض آن در اعیاد و مراسم سوگواری، سبب اصطکاک سیم های برق مربوط به چراغ های بالای ضریح شده، آتش سوزی دیگری به سال ۱۳۱۲ش در اطراف ضریح رخ می دهد (سند ش ۹۷۷۸۲: ۹ و ۱۲).

۱. ورود مردم به داخل حرم و تا کنار ضریح، آن هم با در دست داشتن شمع های نذری، دارای پیشینه طولانی است. سابقه این کار به سال ۱۳۰۲ق باز می گردد. در این زمان شمع ها ایجاد حادثه کرده، سبب آتش سوزی در اطراف ضریح می شود. در پی آن، این کار قذغن شده، به سرکشیکان دستور داده می شود اجازه ندهند کسی از فاصله یک زرعی با شمع روشن به ضریح نزدیک شود. در این امریه، مقرر می شود هر کس شمع روشنی در دست دارد مکلف است آن را به ضابط روشنائی بدهد تا وی آن ها را در چلچراغی که برای این کار اختصاص داده شده است، قرار دهد. رک: سند ش ۶۷۵۷۷: ۴.

تصویر سند ش ۴: اهدای یک جفت شمعدان چراغ برق از طرف عبدالجواد جعفرزاده برای نصب در بالای ضریح در سال ۱۳۱۱ ش (ش ۹۶۵۹۳، ۲)

اطلاعات اسناد باقی مانده از دوره پهلوی دوم، از اهدا و تقدیم وسایل روشنایی ارزشمندی برای ضریح مطهر حکایت می‌کند؛ از جمله اهدای یک لوستر نه شاخه نقره در سال ۱۳۲۸ ش،^۱ یک لوستر بلوری به ارزش ۱۲۰ هزار تومان در سال ۱۳۵۲ ش^۲ و نیز اهدای

۱. این لوستر از طرف حاج محمود آریان نجات از اهالی مسجد سلیمان برای نصب دائم در بالای ضریح تقدیم بارگاه رضوی می‌شود. رک: سند ش ۹۰۲۸۲: ۲.
۲. این لوستر از طرف دکتر حسن دبیری به حرم رضوی تقدیم می‌شود. رک: سند ش ۱۱۳۳۱۹: ۱۱۵.

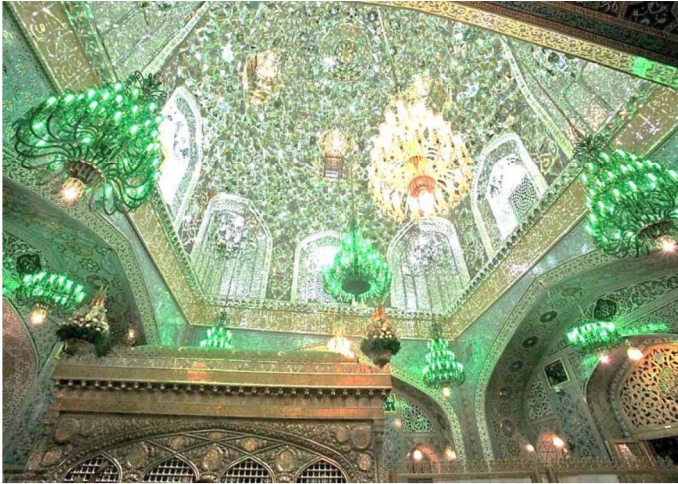

یک جار سبزرنگ ۲۴ شاخه قدیمی از طرف فرح دیبا که در بالای ضریح آویخته می‌شود (احتشام کاویان، ۱۳۵۴: ۵۹۴). پس از آن، جارهای سبزرنگ قدیمی دیگری نیز تقدیم شده و در بالای ضریح آویخته می‌شود، به طوری که تمام چلچراغ‌های داخل روضه منوره، سبز می‌شود.^۱

در ماجرای انفجار بمب در کنار ضریح مطهر در سال ۱۳۷۳ ش به این لوسترهای سبز، آسیب فراوانی می‌رسد، اما پس از حادثه، از بقایای این لوسترهای قدیمی و آسیب دیده، یک چلچراغ سبز چهل شاخه تهیه می‌شود که هم اکنون، در قسمت وسط روضه منوره (محدادی بالای ضریح) قرار گرفته و گران قیمت ترین لوستر حرم محسوب می‌شود.

در حال حاضر در بالا و اطراف ضریح، نه دستگاہ چلچراغ آویخته است که هفت عدد آن از بلور سبزرنگ و دو عدد از بلور سفید ساخته شده است. چلچراغ‌های سبز با الگو گرفتن از چلچراغ بزرگ فوق ضریح توسط اداره روشنائی حرم ساخته شده است. چهار عدد آن‌ها در چهار زاویه ضریح و دو عدد دیگر در سمت بالاسرو پایین پای مبارک، نصب شده است. دو چلچراغ بلور سفید نیز در ناحیه پیش رو و پشت سرمبارک، قرار گرفته است (سیم ریز، ۱۳۸۸). (تصویرش ۴)

۱. اسدالله علم، وزیر دربار یک جار دوازده شاخه سبزه اهدا می‌کند و به دستور ولیان، نیابت تولیت وقت نیز یک جار ۲۴ شاخه، یک جار هفت شاخه و یک جار هشت شاخه که همگی سبزرنگ بودند، تهیه و نصب می‌شود. رک: احتشام کاویان، ۱۳۵۴: ۵۹۴.

تصویرش ۴: نمایی از نُه چلچراغ بلوری سبز و سفید آویخته در بالای ضریح مطهر

(منبع www.poto.aqr.ir)

نتیجه‌گیری

از گذشته تا حال، تنویر و روشنایی مکان‌های مقدس و زیارتگاه‌ها، یکی از موضوعات مهم در اداره امور این اماکن بوده است. این موضوع تا آنجا اهمیت داشته که موقوفاتی برای آن تعیین و همه یا بخشی از درآمدهای نهادهای وقفی به این امر اختصاص یافته است. بارگاه مطهر امام رضا علیه السلام که مهم‌ترین مکان مذهبی و زیارتی کشور محسوب می‌شود، از این قاعده مستثنا نبوده و همواره این موضوع در آن، مورد عنایت واقفان و متولیان امر بوده است. در این میان، ضریح به عنوان کانون تجمع زائران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و در هر زمان، تلاش گردیده از بیشترین امکانات برای ایجاد روشنایی در ضریح و فضای اطراف آن استفاده شود تا محیطی مطلوب برای زیارت و عبادت زائران فراهم گردد.

بررسی وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی نشان می‌دهد از عصر صفویه تا پایان دوره

قاجار در هشت وقف نامه، درآمد‌های موقوفات به روشنایی ضریح اختصاص داده شده است؛ در هفت مورد بخشی از درآمد‌های املاک و مستغلات وقفی و در یک وقف نامه (وقف نامه میرزا اسماعیل خبوشانی)، تمامی درآمد‌های موقوفه به روشنایی ضریح مضجع شریف، تخصیص یافته است. در مواردی نیز افراد، اقدام به وقف وسایل روشنایی همچون قندیل‌های طلا و نقره، لاله و لوستر برای حرم رضوی و به‌ویژه ضریح مطهر کرده‌اند که سنخ‌شناسی آن‌ها حاکی از شرکت افراد مختلف جامعه در این امر خداپسندانه است؛ از پادشاهان، اعضا و وابستگان خاندان سلطنت، کارکنان دربار، وزیران، والیان، حاکمان ایالات و متولی آستان قدس رضوی گرفته تا کارکنان آستانه، تاجران و دیگر افراد متمول در این جمع دیده می‌شوند. افزون بر این، دقت در اسناد مشخص می‌کند به جز وقف، اهدا و نذر نیز نقش قابل توجهی در تأمین هزینه‌های روشنایی و تأمین سوخت ضریح داشته و در مواردی شاهان، شاهزادگان و عامه مردم، کوشیده‌اند از این طریق در تنویر ضریح مطهر، سهم داشته باشند.

بررسی وسایل روشنایی مشخص می‌کند که شُرفه‌ها، قدیم‌ترین وسایل روشنایی ضریح بوده‌اند که از عصر صفوی بر روی آن، نصب بوده‌اند. در دوره افشاریه، شمعدان‌ها و لاله‌ها و در دوره قاجار با ایجاد تحوُّلی قابل ملاحظه، کچکولی و مردنگی و وسایلی چون قندیل و چلچراغ (که وسایل منصوب بر بالای ضریح بوده‌اند) به آن اضافه و در دوره معاصر نیز لوسترهای نقره و بلور به جمع ابزار روشنایی ضریح، افزوده می‌شوند تا زمینه روشنایی هر چه بیشتر آن فراهم شود. از جنس و ویژگی‌های ابزار روشنایی ضریح در دوره صفویه و افشاریه، اطلاعی در دست نیست؛ اما گزارش‌های منابع آرشیوی عصر قاجار نشان می‌دهد که نقره، برنج، مس و شیشه، عمده مصالح در ساخت ابزار و وسایل روشنایی ضریح بوده است. در مجموع، این مطالعه نشان می‌دهد وسایل روشنایی از تنوع بسیاری برخوردار بوده است، به‌گونه‌ای که در بازه زمانی یادشده از هشت نوع وسیله در ابعاد و جنس‌های مختلف، برای روشنایی ضریح استفاده می‌شده که برخی بر روی سازه

و بعضی دیگر بر بالای آن، نصب بوده است.

دیگریافته این پژوهش، بازگوکننده آن است که نوع مواد سوختی مورد نیاز برای روشنایی ضریح یکسان نبوده و در طی زمان، تغییراتی داشته است. در عصر صفوی استفاده از شمع‌های خوشبوی کافوری، شمع‌های زرد و شمع‌های مومی متداول بوده و در دوره افشاریه شمع‌های مومی کاربرد داشته است. در عصر قاجار، با وجود به‌کارگیری چراغ برق در دیگر بخش‌های حرم، همچنان استفاده از شمع‌های گلدان، گچی، مومی و کافوری در روشنایی ضریح، مرسوم بوده است. این موضوع تا اوایل حکومت پهلوی اول نیز ادامه داشته تا اینکه در سال ۱۳۱۱ش و پس از ۳۳ سال، با تبدیل چراغ‌های قدیمی فوق ضریح به چراغ‌های الکتریکی، انرژی برق، جایگزین شمع و نور حاصل از آن می‌شود. تا پیش از دوره افشاریه به جز برخی شب‌های خاص، درهای حرم بسته و چراغ‌ها به طور کلی خاموش می‌شده است؛ اما از این دوره به بعد تصمیم گرفته می‌شود پس از بستن درهای حرم در شب، تعدادی شمع با عنوان بدرقه دور ضریح، روشن شود تا در این اوقات نیز روشنایی روضه منوره، تأمین و حرم مطهر در خاموشی مطلق، قرار نداشته باشد. بعدها با تنظیم دستورالعملی که به کتابچه و دستورالعمل سوخت و روشنایی حرم معروف می‌شود، می‌کوشند بر نوع و میزان مصرف سوخت در هر قسمت از حرم نظارت شود؛ برای روشنایی ضریح نیز هشت دستورالعمل تعیین می‌شود تا ضمن ایجاد نظم بیشتر، پُرازدحام‌ترین مکان حرم با کمبود نور یا خاموشی مواجه نشود.

در مجموع باید گفت تأمین روشنایی ضریح امام رضا (علیه السلام) در همه زمان‌ها، جزء دغدغه‌های اصلی متولیان و مسئولان آستان قدس و مورد توجه واقفان بوده است. با وجود همه مشکلاتی که تأمین سوخت و ایجاد روشنایی در گذشته برای عامه مردم داشته است، حرم و ضریح مطهر از عصر صفوی تاکنون نه تنها با کمبود و نقصانی مواجه نبوده، بلکه به یمن نهاد پربرتک وقف و اهدای نذورات، همواره از روشنایی لازم برخوردار بوده و به تدریج و با توسعه امکانات، بر تنوع و کیفیت خدمات روشنایی آن افزوده شده است.

منابع

۱. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، *سفرنامه ابن بطوطه (رحله ابن بطوطه)*، ترجمه محمد علی موحد، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱.
۲. احتشام کاویانیان، محمد، *شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس*. مشهد، بن‌نا، ۱۳۵۴.
۳. اربلی، علی بن عیسی، *کشف الغمّة فی معرفة الاثمه*، ترجمه علی بن حسین زوارنی، تصحیح سید ابراهیم میانجی، تبریز، انتشارات محمد باقر کتاپچی حقیقت و چاپ اسلامی، ۱۳۸۱ ق.
۴. اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. *مطلع الشمس یا تاریخ ارض اقدس و مشهد مقدس*، تهران، فرهنگ سرا، ۱۳۶۲.
۵. انوری، حسن. *فرهنگ بزرگ سخن*، تهران، سخن، ۱۳۸۱.
۶. بامداد، مهدی. *شرح حال رجال ایران در قرن دوازده و سیزده هجری*، تهران، زوار، ۱۳۵۷.
۷. پیمایش و تحقیقات میدانی، مصاحبه با آقای سیم ریز (۱۳۸۸)، اداره روشنائی آستان قدس رضوی.
۸. ترکمان، اسکندریبگ، *تاریخ عالم آرای عباسی*، زیر نظر با تنظیم فهرست ها و با مقدمه ایرج افشار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۲.
۹. حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله. *زبدة التواریخ*، به کوشش کمال حاج سید جوادی، تهران، چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۰. خواند میر، غیاث الدین بن همام الدین، *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*، تهران، خیام، ۱۳۳۳.
۱۱. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیریت امور اسناد و مطبوعات، اسناد شماره ۳۴۵۳۳/۱۵، ۳۴۶۴۶/۴۸، ۳۴۳۹۷/۱۰، ۳۵۳۶۶/۶، ۳۳۹۳۷/۳، ۳۶۳۲۲/۱۰، ۲۹۹۸۵/۱، ۳۲۰۹۳/۳، ۳۶۸۱۷/۳، ۱۸۷۹/۱، ۳۵۹۹۷/۳، ۳۶۹۷۹/۴، ۳۶۳۲۲/۱۰، ۲۹۹۸۵/۱، ۳۲۰۹۳/۳، ۳۱۶۶۵/۱ و ۵ و ۱/۳۷، ۳۷۷۸۰/۳۷، ۳۷۷۴۵/۱ و ۵، ۳۹۴۰۷/۱، ۲۸۹۳۴/۳۶، ۳۷۷۴۵/۱ و ۵، ۳۷۷۴۵/۹، ۹۸۵/۷، ۴۱۱۳۹، ۴۱۰۸۳/۱، ۷۹۱/۳، ۱۷۱۷/۱۵، ۶۰۸/۱۳، ۳۰۵۳۸/۱، ۳۷۶۷۵/۹، ۳۰۵۲۳/۲، ۲۹۱۰۷/۶، ۱۰۱۳/۶، ۴۲۸۱۹/۱، ۴۵/۳۳، ۴۲۱۶۷/۱۴، ۴۰۳۸/۱ و ۴، ۴۲۱۶۲/۱۵، ۱۶۳/۳، ۵۳۵/۵۶، ۱۱۴/۳، ۳۸۷۶۲/۲، ۳۷۷۸۰/۳۷، ۳۷۷۴۵/۱ و ۳۰، ۴۲۱۲۱/۹، ۸۸۶/۲۲، ۲۲۶۰/۱۵، ۳۸۷۳۲/۳، ۱۱۷/۱۱، ۹۴/۱۲، ۱۲۵۸۸/۳، ۲۵۴/۳۰، ۳۷۶۷۵/۹، ۱۰۴۱۱/۲۵، ۱۰۴۱۰/۲۱، ۸۴۰/۳، ۳۹۴۰۷/۱، ۳۰۵۶۳/۶، ۲۲۶/۵، ۱۷۲۱/۵، ۴۲۱۸۱/۸، ۳۸۷۹۶/۲، ۳۸۷۳۲/۳، ۱۲۵۸۸/۳، ۱۲۴۶۷/۱، ۱۲۵۶۶/۱، ۳۸۷۶۲/۲، ۶۰۸/۱۳، ۳۰۵۳۸/۱، ۱۱۲۰۵/۱، ۱۱۲۰۳/۳، ۱۱۲۰۱/۱، ۳۸۷۶۲/۲، ۱۱۲۰۵/۱، ۲۳۱۲۳/۱، ۱۰۴۰۵/۱۰، ۳۸۷۵۹/۸، ۴۲۸۷۲/۲۰، ۱۲۸۱۹/۶، ۱۲۵۸۸/۳، ۳۶۹۷۹/۴، ۱۰۵۲۴۶/۳

- ۱۰۴۰۹/۲۱، ۲۷۵۳۳/۳، ۲۷۵۳۵/۱، ۳۲۹۸۷/۱۹، ۱۸۴۴/۱، ۴۲۱۲۴/۱۳، ۱۲۵/۱، ۳۸۱۷۵۹/۸، ۲۲۶/۴۱، ۹۶۸/۵۷، ۲۲۲۰۷/۱۰، ۴۲۱۴۳/۳، ۲۲۵/۱۳، ۱۰۳۶۸/۲۶، ۱۷۱۷۲/۳ و ۲۶، ۱۳۲۲۶/۵، ۴۱۳۸۴/۱، ۴۱۳۹۰/۱، ۱۰۵۶۵/۴، ۲۸۹۶۸/۶، ۴۲۸۷۲/۲۰، ۹۷۷۸۲/۹ و ۱۲، ۹۶۶۸۴/۲، ۹۶۵۹۳/۲، ۹۵۸۲۵/۱، ۱۰۵۴۴۴/۲، ۶۳۱۴۲/۲، ۴۸/۱۵ و ۲۴، ۲۳۲۷۹/۱، ۲۷/۱۲، ۱۱۴/۲۳، ۲۶۰/۱۰، ۱۶۳/۱ و ۵، ۱۱۳۳۱۹/۱۱۵، ۹۰۲۸۲/۲، ۶۷۵۷۷/۴، ۳۹۰۰۲/۴، ۱۳۹۷۱/۴، ۲۳۲۷۵/۵، ۱۲۵۶۶/۱، ۱۲۵۸۸/۳، ۱۲۴۶۷/۱، ۲۳۲۷۵/۱، ۴۰۳۴۸/۲، ۴۰۵۲۸/۱.
۱۲. سوزنجی، علی، «معرفی مجموعه اسناد روشنایی حرم مطهر و اماکن وابسته در دوره قاجار»، دفتر اسناد، مشهد، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۸۱.
۱۳. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۱۴. شفیع پور، آسیه، «بررسی نقش چراغ قندیل در نگارگری اسلامی»، هنرنامه، سال ششم، ش ۲۱، ۱۳۸۲.
۱۵. عمادزاده (اصفهانی)، عمادالدین حسین، زندگانی سلطان سیریراتضا حضرت علی بن موسی الرضا، تهران، شرکت سهامی طبع، ۱۳۴۴.
۱۶. فاضل بسطامی، نوروز علی بن محمد باقر، فردوس التواریخ، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
۱۷. قدوسی، روح افزا، بررسی مقایسه روشنایی و اشیای مربوطه در حرم امام رضا (ع)، دوره‌های صفوی و قاجار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای کاربردی دانشگاه هنر تهران، ۱۳۹۰.
۱۸. کفیلی، حشمت، موزه‌های آستان قدس رضوی، تهران، پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری و سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۶.
۱۹. مدیریت موقوفات آستان قدس رضوی، وقف‌نامه‌های شماره ۱۷، ۴۹، ۷۲، ۱۶۵ و ۱۸۱.
۲۰. مستوفی همدانی، اسماعیل بن حبیب الله، آثار الرضویه، با ویرایش موریکاوا توموکو و کریستوفر ورنر، توکیو، مؤسسه توئیو بانکو، ۲۰۱۷ م.
۲۱. معین محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، سرایش، ۱۳۸۰.
۲۲. مؤتمن، علی، تاریخ آستان قدس، مشهد، بی‌نا، ۱۳۵۵.
۲۳. منجم یزدی، ملا جلال، تاریخ عباسی (روزنامه ملا جلال)، به کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران، وحید، ۱۳۶۶.
۲۴. مولوی، عبدالحمید، پیش‌نویس موقوفات آستان قدس رضوی، مشهد: سازمان موقوفات آستان قدس رضوی، ۱۳۵۳.
۲۵. ناصری داوودی، عبدالمجید، تشیع در عهد تیموریان، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۸.